

"אשנבים חדשים לעולם הדמיון"

על מקומו של המקרא בספרות האוטוביוגרפית*

א. דגמיסוד בתיאורי הילדות

במשך כמאתיים שנה, מאז המאה השמונה-עשרה ועד אחרי מלחמת העולם השנייה, נוצרה ספרות אוטוביוגרפית מגוונת ורבת היקף על רקע החיים היהודיים במזרח אירופה. הדברים שלהלן מבוססים על עיון בכשלושים חיבורים בולטים מן הקורפוס הזה, אבל הם כמובן רק מידגם מתוך מאגר גדול בהרבה (וראו: Moseley 1990). מדובר בוודאי בכמה מאות חיבורים משמעותיים מפרי עטם של כותבים ממיגורים שונים, מהם סופרים, מלומדים ואנשי רוח מובהקים, מהם מנהיגים ופעילים בחיי הציבור, ומהם גם "סתם יהודים" שהעלו את פרשת חייהם על הכתב.

מסלולי החיים המתועדים באוטוביוגרפיות אלה מגוונים מאוד בתוקף ההבדלים ברקע המשפחתי, החברתי, התרבותי, הגיאוגרפי והכרונולוגי בין הכותבים. אינו דומה מי שנולד באמצע המאה השמונה-עשרה למי שילדותו עברה בראשית המאה העשרים; אינה דומה צמיחתו של ילד יהודי בסביבה חסידית אוקראינית לצמיחתו של ילד בסביבה כפרית קסרביית או לצמיחתו של ילד אחר בן דורו בסביבה משכילית מתנגדית ליטאית; אינה דומה ילדות במשפחה עשירה ומיוחסת לילדות של מחסור, מצוקה והשפלה בבית עניים. ויש, כמובן, גם סוגים ונוסחים שונים ומגוונים של כתיבה אוטוביוגרפית, הנבדלים זה מזה במידת המחויבות שלהם לאמת התיעודית. יש חיבורים שהתכוונותם תיעודית מפורשת, כגון חטאות נעורים של משה ליב ליליינבלום (1876) או סיפור חיי של שלמה צמח (תשמ"ג). לעומתם יש חיבורים המכילים בלא ספק יסודות אוטוביוגרפיים אבל שייכים בראש ובראשונה לספרות היפה הבדיונית, כמו בחורף של י"ח ברנר (תרס"ד) או נפש ריצוזה של ש. בן-ציון (תרס"ב). בתווך מצויים חיבורים שקשה וכמעט בלתי אפשרי למיין אותם לכאן או לכאן; כיצד נסוו למשל את פרקי ילדות / קינדער יאָרן של י"ד ברקוביץ (תשכ"ה; 1970), שהיא יצירת אמנות מובהקת ובעת ובעונה אחת סיפור זכרונות לא בדוי כלל (ראו: ורסס תשנ"ו)? אפשר להאריך ולמנות עוד קריטריונים להבחנה ולחלוקה פנימית בין הסוגים

* על-יסוד הרצאה בכנס הבין-אוניברסיטאי לחקר הספרות העברית: "הספרות העברית והמקרא – מורשת תרבותית ומחפכות אמנותיות", אוניברסיטת תל-אביב, מאי 2001.

השונים של הכתיבה האוטוביוגרפית, אבל החשוב לענייננו הוא דווקא צד הקירבה והשיתוף שמעל לכל ההבדלים. שיתוף זה ניכר בראש ובראשונה בתיאורי הילדות, משום שמעבר לווריאציות ולניואנסים אפשר בפירושו לזהות דגם קלאסי קבוע של צמיחת ילד או נער במציאות החיים היהודית המסורתית. דגם זה מתבסס בראש ובראשונה על תהליך הלימוד וההתחנכות שנועד להכניס את הילד בסוד הספרים המקודשים כדי להכשירו לחיות חיי יהודי שומר מצוות, למדן ויודע ספר. מן הדין לציין, כי הדברים אמורים בילדים ממין זכר. חינוך הבנות וביוגרפיות הקריאה שלהן הוא עניין נכבד בפני עצמו, שזכה עתה למחקר מיוחד ומפורט מפרי עטה של איריס פרוש (תשס"א).

מה היו שלביו של תהליך זה? מתוך התיאורים האוטוביוגרפיים הרבים (כגון: ניסנובים תרפ"ט, פרידמן תרפ"ו, פרץ תשכ"ב, קוטיק תשנ"ט) מצטייר סיפור עקרוני אחד, ובו חמש נקודות-ציון קבועות. בין גיל שלוש לגיל שש היה הילד נלקח לראשונה אל ה'חדר', מאורע חגיגי שנהגו לציין בטקס מיוחד. תחילה למד את האלף-בית, וכשידע לצרף אותיות למלים בא השלב השני — לימוד הקריאה בסידור התפילה. השלב השלישי היה לימוד החומש. אחריו בא לימוד תורה עם פירוש רש"י. כל אלה שימשו בפועל שלבי הכנה לקראת השלב החמישי והחשוב באמת — לימוד הגמרא, שבו החל הילד כשלוש שנים אחרי תחילת לימודיו ב'חדר'. לעיתים קרובות היה המעבר משלב לשלב כרוך בהחלפת ה'חדר', משום שרבים מן המלמדים התמחו באחד התחומים: מלמד 'עברי', מלמד חומש, מלמד גמרא, וככל ששלב הלימוד היה מתקדם יותר נחשב המלמד לבעל יוקרה גבוהה יותר. אחרי שנות ה'חדר', שהיו נחלתו של כל ילד בבחינת חינוך חובה בא הלימוד בבית המדרש או בישיבה, שלא כל אחד זכה לו אלא רק מי שכשרונותיהם או המעמד הכלכלי של משפחותיהם איפשרו להם, ואילו האחרים יצאו בדרך כלל לחיי עבודה.

מכיוון שהילד היה מבלה ב'חדר' שתיים-עשרה עד חמש-עשרה שעות ביום במשך שנים, ומכיון שמדובר בחוויות ילדות ראשוניות הנטבעות עמוק בנפש, אין כמעט אוטוביוגרפיה שאינה כוללת תיאור כזה או אחר של חוויית ה'חדר' ושל הווי ה'חדר' כפרק משמעותי בחיים. ה'חדר' (...) הוא שנטע בקרבי דעת חיי ספרי הקודש ויתנם לי לאחוזת עולם, הקשורה ואחוזה בכל מורשי לבי ונפשי" — כתב הסופר זלמן אפשטיין — "אזכור את סיפורי התורה בלוויית פירוש רש"י וברוחו ואת הרושם העז אשר השאירו בהנפש הצעירה, עד כי השאירו גזעם בנפשי פנימה וכל הרוחות שבעולם לא יעקרום עוד מאיתן מושבם" (אפשטיין תרס"ה: 213). באותה רוח תיאר י"ד ברקוביץ את היום שבו החל ללמוד חומש, ואת הפעם הראשונה ששמע את הפסוק הראשון של ספר בראשית כמאורע הרה גורל בחייו (ברקוביץ תשכ"ה: 145). יחד עם זאת, העמדות הנפשיות המיוצגות בספרות האוטוביוגרפית כלפי פרק החיים הזה שונות ומגוונות ביותר. מצד אחד מצויים תיאורי זוועה נוראים של 'חדרי גיהנום', כביטוי של שלמה מימון באוטוביוגרפיה שלו (מימון תרנ"ט: 28). תיאורים אלה מציינים שיטות לימוד מיכניות, פרימיטיביות ונבערות, מתארים משטר של פחד וטרור שהשליטו

המלמדים, מתעדים התעללויות פיסיות — מכות רצח שהביאו בכמה מקרים קיצוניים למותם של ילדים (לוי'ן תשכ"ח: 37), וכן מיגוון של טקסי ההשפלה שייסרו את הילדים לפעמים יותר מעונשי גוף. מתוארת בהם סביבה בלתי נאותה ללימוד, משום שה'חדר' היה בדרך כלל בביתו של הרבי בערבוביה אחת עם חיי המשפחה הדלים שלו, ובדרך כלל שרר בו ניוול פיסי. תיאורים אלה, הרווחים באוטוביוגרפיות המשכיליות (כגון: גוטלובר תשל"ו, לוי'ן תש"ך, ליליינבלום תשל"ל, מימון תרנ"ט, שייקעוויטש תשי"ב) חדורים זעם ומחאה על עצם השיטה הכולאת ילדים רכים ימים שלמים בחדר צר ומחניק, מנוזנת את גופם ומאלצת אותם להקדיש את ימיהם לשינון פסוקים במקום לעסוק ברברים הקרובים יותר לרוחם ומתאימים לגילם.

מצד שני יש תיאורים מלאי חיבה וגעגועים לשנות הלימוד ב'חדר', בין אם הרבי היה דמות אבהית רחומה או דמות רבת השראה שאפשר להתרפק עליה, בין אם ה'חדר' שימש מפלט ונחמה מתנאי חיים קשים יותר בבית ההורים, בין אם הילד הצליח לספוג בו חוויה רוחנית אמיתית על אף כל המכשולים שהונחו בדרכו: "נחמה בעוניי היה לי ה'חדר'..." — כתב המשורר אפרים ליסיצקי באוטוביוגרפיה שלו אלה תולדות אדם — "חדר' זה קודר וזעף הוא, וקודרים וזעפים פני הרבי, ואולם עולם נאצל נגול בו לפני מתוך דפי החומש והנביאים, ואני מובלע בו ומסתפג הוד וזיו" (ליסיצקי 1949: 14). ויש עמדות מאוזנות המציגות את אורותיו של ה'חדר' ואת צלליו מתוך גישה מפוכחת, כגון בזכרונותיו של זלמן אפשטיין (תרס"ה) או בסיכומו המסאי הרחב של אליעזר מאיר ליפשיץ (תר"ף).

ב. לימוד המקרא: בין דחייה לקירוב

כיצד התנהל לימוד התנ"ך ב'חדר'? בדרך כלל התחילו את לימוד החומש בספר ויקרא, בדיני הקורבנות, הטומאה והטהרה הקשורים לפולחן הכהנים, כלומר בחלקים ההלכתיים ולא בחלקים הסיפוריים. כמו כן קראו, בדרך כלל בימי חמישי, בפרשת השבוע ולעיתים גם בהפטרה, אבל הסתפקו בכל פעם בקריאת הקטע הראשון מכל פרשה, כך שלא נוצר רצף סיפורי וענייני בין הפרשות משבוע לשבוע, ולימוד התורה נותר בגדר חוויה מקוטעת. השיטה בפועל היתה קריאת המלה העברית בצירוף תרגומה ליידיש, ואז היו מצרפים את המלים לפסוקים בעלי משמעות, אבל לעיתים קרובות גרמה המיכניות של השיטה או התרגום הלא-מדויק לכך שרצף המלים נותר סתום ועמום לילד הרך. המחשה חריפה לכך מצויה בנובלה האוטוביוגרפית של עזריאל נתן פרנק יצחק מאיר בילדותו (פרנק תרס"ד), המייחדת פרקים נרחבים לתהליך הלימוד ב'חדר' ומתארת את קשייו של הילד בקליטת החומש כחוויה מתמדת של בלבול ומבוכה, פיזור נפש ובעיקר פחד מנחת ידו של המלמד קצר הרוח.

כמה גורמים הצטרפו, אם כן, ליצור מחסום של קושי וזרות בין הילד היהודי לבין המקרא: התנאים הפיסיים הקשים של הלמידה; שיטת הלימוד המקוטעת

והמיכנית; הדגשת יסודות החוק בחומש על חשבון החלקים הסיפוריים; ובעיקר העובדה שלימוד התנ"ך הוגבל לפרק זמן קצר בראשית הילדות ונתפס כטפל לעיקר — לימוד הגמרא. משום כך אין להתפלא על ביטויים של זרות כלפי התנ"ך בכמה אוטוביוגרפיות: למשל בזכרונותיו של בוקי בן יגלי, הוא הסופר י"ל קצנלסון, המודה בצער: "כי מסיפורי המקרא היפים והמושכים את הלב לא נקלט בימים ההם מאומה בזכרוני — זה הוא דבר המובן מאליו". (קצנלסון תשי"ז: 5). נחום מאיר שייקעוויטש (שמ"ר) מצייר אף הוא בזכרונותיו דיוקן ביקורתי ביותר של שיטת הלימוד ב'חרר', ומציין: "הידיעות אשר הנחילוני מלמדי על ידי המכות שהכוני היו דלות ורזות מאד. לא הבנתי לפרש גם פסוק אחד מתורת משה כפשוטו, ובתלמוד הייתי כעיוור המגשש באפילה" (שייקעוויטש תשי"ב: 19). ברוח דומה נזכר ירמיהו פייאָרמן, גיבור בחורף של ברנר, בהתעמקות התמוהה בהלכות הרחוקות מן הלב: "אלה היו פרטי בנין בית המקדש, דיני קרבנות ונגעים עם 'רשיות' ארוכים, כתובים מסורסים ובלתי מובנים של ספר איוב, סוגיות מתמיהות, בלי סימני הקריאה, גלמדות בז'רגון משונה..." (ברנר תשט"ז: 13).

כל המחסומים והקשיים האלה משקפים, עד כמה שאולי יישמע הדבר מוזר, את המקום הלא־מרכזי שתפס התנ"ך בחברה היהודית האדוקה, ואת ראייתו במובנים מסוימים כמעט כספרות אסורה, או לפחות כ"אחר" חשוד מבחינה רעיונית, שמוטב להציב מכשולים שונים בדרך אליו. הספרות האוטוביוגרפית מלאה עדויות מגוונות על המעמד האמביוולנטי של התנ"ך בתוך התפריט הרוחני שהרכיב את חינוכו של היהודי הצעיר. לאחרונה העלתה איריס פרוש תיזת קונספירציה מרחיקת לכת, ולפיה כל המכשולים שהונחו על דרכו של לימוד המקרא לא נבעו מאזלת יד חינוכית, מחוסר מיומנות או מתנאים מקריים אחרים, אלא היו חלק ממהלך מכוון של האליטה הלמדנית היהודית שתכליתו ליצור בערות מכוונת בלשון העברית בקרב המוני העם: "המנהיגות הרבנית ביקשה לפקח על אמונותיה ואורחות חייה של החברה היהודית באמצעות השליטה בלשון ובידע. הסתרת הטקסט המקראי ויצירת הבערות בדקדוק נועדו להבטיח שהכול יקבלו את תמונת העולם המדרשית ולסכל כל אפשרות שאנשים בלתי כשירים יקראו את המקרא שלא בתיווכם של מפרשיו המוסמכים, או יתפתו לערער על פירושים אלה" (פרוש תשנ"ז: 84). גם מבלי לקבל את הצורה החדה שבה היא מציגה את הדברים, כמין קנוניה מאורגנת של המימסד היהודי לחסום את דרכם של המוני העם אל ידיעת העברית והתנ"ך, הרי אין להכחיש שבמקומות מסוימים נתפסה הקריאה בתנ"ך כגובלת בכפירה, או לפחות כפתח מסוכן אל עולם ההשכלה. הסופר צבי בֶּשְׁדָּאי מספר בזכרונותיו כיצד מנעו בעיירתו דובובה מן הילדים לעיין בתנ"ך, וכאשר אחד מחשובי העיירה תפס כמה נערים ב'קלקלתם' כשהם מעמידים ספרי תנ"ך בארון הספרים בבית המדרש, צעק כלפי אלה שניסו להרגיעו: "ריקים! היום תתנו להם לעשות כך, ומחר יעמידו צלם בהיכל" (בֶּשְׁדָּאי תשנ"ח: 93). כשהעלה כשדאי את תמיהותיו בפני רבו, אמר לו הרבי: "הנח לתנ"ך וללשון, שהם עניין לליטאים" (שם, עמ' 95). גם מנדלי מוכר ספרים ציין בסיפורו בימים ההם כי "האבות מנעו את בניהם לא מן ההגיון בלבד אלא גם מן המקרא וחששו ללומדיו משום מינות",

והוסיף: "הדבר תמוה מאוד (...) ורבים אפשר שלא יאמינו בו כלל, אבל כך היה המעשה וכך הוא בעוונותינו אצל הרבה יהודים גם בימינו — לשעבר לא היו הרבנים בקיאים במקרא וגם עכשיו אינם יודעים רבנן מקרא שכתוב" (אברמוביץ תשכ"ו: רסז).

יחד עם זאת, במקומות אחרים — במיוחד אכן בליטא ובסביבותיה — שררה באותן שנים גישה שונה לחלוטין כלפי המקרא. יהודה ליב גורדון מספר בזכרונותיו על לימוד התנ"ך השיטתי שזכה לו ב'חדר', כולל קריאה בנביאים ראשונים ובתהילים, ומציין כי זיקתו האמיצה לתנ"ך מבוססת על אותם ימים. זאת ועוד: ליום הולדתו השמיני קיבל במתנה מאביו כרך מהודר של תנ"ך בדפוס לונדון, וקרא בו להנאתו גם את הספרים שלא למד ב'חדר' (גורדון תש"ך: רעב). משה ליב ליליינבלום מספר סיפור דומה: כיצד קיבל למרבה שמחתו במתנה מאביו, אף הוא בגיל שמונה בקירוב, ספר נביאים ראשונים עם ציורים בדפוס וזלצבאך (ליליינבלום תש"ל: 83).

בין קוטב האיסור לקוטב ההיתר יש מיגוון עדויות על מידות ודרגות שונות של קבלת התנ"ך או דחייתו. בדרך כלל לא אסרו במפורש על לימוד התנ"ך אלא רק המעיטו בערכו, מיעטו ללמדו והניחו לילד להתוודע אליו בכוחות עצמו בגיל הנעורים. כך עולה מזכרונותיו של ש. בן-ציון (בן-ציון תשי"ט: XXVII) וגם מסיפורו האוטוביוגרפי נפש רצוצה (שם: ג), וכך מספר המשורר יהודה ליב לויז בזכרונותיו: "מעודי לא לימדוני לא מקרא ולא דקדוק, כי אם בראשית ילדותי מעט חומש, ואחרי כן רק גמרא (...) ורק בשנת הי"ד לחיי למדתי בעצמי תנ"ך עם פירוש המצודות" (לויז תשכ"ח: 41). היתה מגמה מפורשת להציג את לימוד הגמרא כמכובד וכקשה יותר מן התנ"ך. כך נוהג, למשל, אביו המלמד של ירמיהו פיירמאן בבחורף, הקוטע את לימוד התורה של בנו לפני גיל שבע וממהר ללמד אותו מסכת בבא מציעא עוד בטרם השתלט כהלכה על הקריאה בעברית, כדי שיוכל להתגאות ולהתכבד בכנו הלמדן (ברגר תש"ז: 12). אחד-העם מספר בזכרונותיו שרק בזכות עושרו ומעמדו של אביו נאלצו החסידים בסביבת גידולו להשלים בהכנעה עם התעמקותו בתנ"ך ובדקדוק אף על פי שלימודים אלה נחשבו בעיניהם לסמי מוות מסוכנים (אחד-העם תשי"ג: תסו).

ושוב, על אף כל ההבדלים האלה בין סביבה לסביבה במידת הנגישות למקרא והלגיטימיות של לימודו, יש להדגיש את המשותף: בדרך כלל לא היה בכוחם של ההגבלות והמחסומים למיניהם כדי לעקר את עוצמתה של חוויית המקרא. להיפך: דווקא הפירורים החצי-אסורים מן התנ"ך שהוגשו לתלמיד ה'חדר' גירו את דמיונו והגבירו את סקרנותו. ואכן, אחד המוטיבים הרווחים בספרות האוטוביוגרפית הוא העימות בין תורה שכתב ותורה שבעל-פה, כלומר בין כוחם מצית הדמיון של סיפורי התנ"ך לבין האופי העיוני השכלתני המלהיב פחות של הדיון התלמודי שבו היו אמורים להתמחות. ש. בן-ציון מתאר בנפש רצוצה את היום שבו הצטווה גיבורו לנטוש את הלימוד בספר משלי ולהמירו במסכת פסחים כאירוע טראגי בחייו: "ונפשי בקרבי ל'פסוק' תערוג" (בן-ציון תשי"ט: ג). חוויה דומה מתוארת בסיפורו של מ"י ברדיצ'בסקי 'שבכתב ובעל-פה': המעבר מסיפורי החומש אל

סוגיות הגמרא מוצג כנטישת ארץ אהובה ומוכרת ומעבר לטריטוריה זרה שאין מוצאים בה את הידיים והרגליים (ברדיצ'בסקי תשי"א: ג). עם זאת, לא בכל מקום היתה חוויית המקרא כרוכה בתחושה של טעימת פרי אסור. מונצחות בספרות האוטוביוגרפית כמה וכמה דמויות של מלמדים בעלי שאר רוח שלא מנעו מתלמידיהם את החלקים הסיפוריים שבחומש, ובמיוחד בספר בראשית, או שהתמסרו בהתלהבות להוראת המקרא בעזרת משחקים ושיטות המחשה שהמציאו ושכללו ברוב יצירתיות. כזה היה מלמדו האהוב של זלמן שזר, שתואר בספר זכרונותיו כוכבי בוקר כמי שהתמסר עם תלמידיו הנלהבים במשך שבועות רבים להכנת דגמים מפוארים של החושן והאפור ושל המשכן על כל אבזריו. מלמד אחר שלו פיתח שיטות מושכות לב לשינון הפסוקים בדרך של חידונים ותחרויות ידע בין התלמידים (שזר תשל"ב: 65-60). י"ל גורדון מתאר את שיטות ההוראה הידירותיות של מלמדו, ששיעשע את תלמידיו בהכנת מגילות קטנות בכתיבה תמה שעליהן רשם פסוקים וכללי דקדוק (גורדון תש"ך: רע-רעא). כמו כן יש לציין את הערוצים המשלימים שבאמצעותם העשירו הילדים את ידיעותיהם בתנ"ך. הכוונה בעיקר לקריאה עצמית או לקליטת סיפורי המקרא מפי ההורים, הסבים והסבתות. אופיינית היא עדותו של אברהם בר גוטלובר על הדרך שספג בילדותו, לילה לילה לפני השינה, את סיפורי המקרא על-פי סידרם מפי אביו, וזאת כפיצוי על דרכי הלימוד המשובשות והמקוטעות ב'הדר': "ותבונתו היא תמכתני לתקוע בלבי סיפורי התורה כיתד במקום נאמן, ומהם יתד ופינה לנטייתי אחר כך ללימוד התנ"ך ולאהבת הפשט" (גוטלובר תשל"ו: 69). רוד פרישמן נזכר בסיפורי המקרא ששמע בילדותו מסכתו (פרישמן תרע"ג: 30), וי"ד ברקוביץ תיאר כיצד אשת הרבי היתה שרה לתלמידי ה'הדר' שירים עצובים ומושכי לב על דמויות המקרא, כגון על רחל הנפרדת לפני מותה מבניה יוסף ובנימין (ברקוביץ תשכ"ה: 78).

ג. תפקידים, אפקטים והשפעות של לימוד המקרא

הנה כי כן, על אף הדרך הפתלתלה של קליטת התנ"ך והמחסומים המכוונים את הבלתי מכוונים שהוצבו בינו לבין הילד היהודי, נעשתה הזיקה אליו לכוח חזק בנפשם של רבים, וחשיבותו עמוקה במיוחד אצל אלה מתוכם שעתידיים היו ליהפך לסופרים ואנשי רוח מובהקים. כפי שאפשר להתרשם מעדותם הבלתי אמצעית, היה התנ"ך לאחת מאבני הבניין הראשוניות של אישיותם ומקור השראה יסודי ליצירתם. בהקשר זה מסתמנים בספרות האוטוביוגרפית כמה תפקידים טיפוסיים, אפקטים והשפעות של התנ"ך בעיצוב תמונת עולמם של סופרים אלה. התפקיד הבולט ביותר שמילא המקרא בעולמם של קוראיו הצעירים היה התפקיד האסתטי והריגושי. הראיות לכך רבות מאוד. י"ד ברקוביץ משחזר כיצד עקב כנשימה עצורה אחרי סיפורי הבריאה וכיצד נכמר לבו, למשל, מצער ומדאגה על גורלם של אדם וחווה המגורשים מגן עדן (ברקוביץ תשכ"ה: 149). פייארמן של ברנר מתאר כיצד סיפקו סיפורי התורה מזון לרוחו, וכיצד דווקא

דמויות הרשעים כמו עשיו, לבן ובלעם לבשו בדמיונו צורה מיוחדת, גרנדיוזית (ברנר תשט"ז: 13). שמריהו לויך מתאר את התרוממות הרוח ואת ההרמוניה הפנימית שחש כאשר למד לראשונה את סיפורי הבריאה, ותולה זאת בצורתם האמנותית הפשוטה, העזה וכובשת הלב של סיפורי המקרא (לויך תש"ך: 87-86). זלמן אפשטיין כותב ברוח דומה על "איזה כוח נפלא של רוח הקודש, של רוממות הנפש, של המלה הפיזית וההרמונית בכל תוקפה וקסמיה" (אפשטיין תרס"ה: 206). זלמן שזר מתאר תחושה של הצפת הנפש, "כאילו נפתחו לפני ארובות השמים", בשעת הקריאה בישעיהו ובירמיהו (שזר תשל"ב: 66). אפרים ליסיצקי מתאר את התרפקותו על דמויות האבות והאמהות בספר בראשית כפיצוי על יתמותו וכתחליף להוריו שאינם (ליסיצקי 1949: 14). מעריות אלו ומאחרות מסתבר, שבצרכים שסיפקו ובסיפוקים שהקנו שימשו סיפורי המקרא ודמויותיו לקוראיהם הצעירים במידה רבה תחליף לספרות היפה שהיתה בעבורם עדיין מחוץ לתחום. הם סיפקו את הצורך שלהם בסיפורי עלילה מרתקים, העמידו לפניהם דמויות להזדהות, פיתחו בהם את כוח הדמיון, הציבו להם מופת אסתטי ולשוני עילאי וטיפחו בהם תחושות של שגב ושל הרמוניה כבסיס מובהק לחינוכם הספרותי.

מצד שני, היו מי שלימוד התנ"ך ענה בעיקר על צורכיהם העיוניים ואיפשר להם לחדד את שכלם ולהתעמק בסוגיות של הגות, מוסר והיסטוריה כתחליף לספרות עיונית אחרת שלא היתה בהישג ידם. מרדכי אהרן גינצבורג מתאר באוטוביוגרפיה שלו אביעזר כיצד העיין בספר קודהלת הפיח בו את רוח המחקר והספק (גינצבורג תרכ"ד: 117). בן-ציון דינור מספר בזכרונותיו כיצד לימוד החומש עורר בו כבר בילדותו את חושי ההיסטוריון הדייקן, כאשר זיהה פירכות שונות במסירת סדר הדורות בספר בראשית (דינור תשי"ח: 24). יוסף קלוזנר מספר כיצד נמשך לבו אחר הממד המוסרי הנשגב שבספרי הנביאים בהשפעת מורו, הסופר המשכיל אלימלך איש-נעמי (קלוזנר תש"ז: 22-21). הסופר חיים טשרנוביץ ("רב צעיר") תיאר כיצד התעוררו בו אגב קריאת החומש קושיות חמורות על מידותיהם של אישי בראשית, שצדיקותם אינה מונעת מהם לחטוא חטאים מוסריים קשים: נח בשכרותו, אברהם המוסר את אשתו למלך גוי, יעקב ורבקה המרמים את עשיו, רחל גונבת התרפים, אחי יוסף המוכרים אותו לעבדות (טשרנוביץ תשי"ד: 42-41). גם י"ד ברקוביץ מתאר כיצד חקר ודרש ולא קיבל את המסופר כמובן מאליו – למשל מאין לקח קין אשה אם מלבד אביו ואמו לא היו עוד אנשים בעולם (ברקוביץ תשכ"ה: 151).

ד. מחוץ להיסטוריה או בתוכה?

מכל העדויות האלו עולה תחושה של קירבה אינטימית למקרא ומעורבות נפשית בחיי דמויותיו ובעלילותיהן. ואכן, אחד המוטיבים השכיחים בספרות האוטוביוגרפית הוא תיאור של הזדהות כה עמוקה עם העולם המקראי, עד כדי טשטוש התחומים בינו לבין העולם הממשי שבו חיים קוראיו. זהו טשטוש תחומים

דרכיו: הסיפור המקראי נתפס במושגי מציאות הלכותיים מן העיירה היהודית, והיי העיירה עצמם נשקפים כאילו היו המשך או וריאציה של המציאות המקראית. ניסוח עקרוני בהיר של תופעה זו ניתן בזכרונות הילדות של זלמן אפשטיין:

העתים הלכו ונסתדרו ונקבעו בהמוח הצעיר למזכרת עולם לא רק בעקבות הטבע עם שפעת צבעיה וחליפות חזיונותיה, אך גם – ואולי עוד יותר – על־פי פרשות השבוע בעקבות סיפורי התורה וחזיונותיה ואביריה ועולמה היא, והם כמעט שלקחו חלק בראש (...) החיים הפנימיים, החיים מצד האצילות, הקדושה והסוד שבהם, התרכזו והתכלכלו בסיפורי התורה בלוויית המסורת העתיקה המושזרת על ידה ומפליאה לעשות... (אפשטיין תרס"ה: 202).

הדוגמאות הקונקרטיות לתופעה זו רבות ודומות זו לזו. גיבורו האוטוביוגרפי של מ"י ברדיצ'בסקי בסיפור 'בין הפטיש והסדן' מספר כיצד חש בילדותו כי הוא מכיר את אברהם אבינו פנים אל פנים, וכי התייצב עם מרים על שפת היאור לרעת מה ייעשה למשה, וכי חצה את הירדן יחד עם יהושע בן־נון, וחש כי לא בסימטאות העיירה הוא משוטט אלא בחוצות ירושלים יחד עם השולמית משיר השירים (ברדיצ'בסקי תשי"א: יג). חבר ילדותו של ברדיצ'בסקי, צבי פֶּשְׁדָּא, סיפר כיצד צייר לעצמו בילדותו את מגילת רות וגיבוריה בדמות הנופים והאנשים שסבבו אותו בעיירה (פֶּשְׁדָּא תשנ"ח: 93). בדיוק כך נהג חיים טשרנוביץ: "ביחוד היו קרובים לי האבות, שאת חייהם ציירתי לעצמי על כל פרטיהם ודימיתי אותם לאנשים הידועים לי בסביבתי" (טשרנוביץ תשי"ד: 41). וכך הלאה. מי שהעמיד את התופעה הזו על עיקרה היה מנדלי מוכר ספרים בסיפורו בימים ההם, כאשר תיאר את השתקעותו של גיבורו שלמה'לי בסיפורי התנ"ך. אך בניגוד לדוגמאות האחרות שהובאו כאן, המציירות את טשטוש התחומים בין הווה לעבר כתופעה מלאת נועם, המעשירה את חיי הנפש ואת כוח הדמיון, תיאר אותה מנדלי בביקורתיות רבה והציגה כאחת הקלקלות היסודיות בחיים היהודיים:

דבר זה, שאין לו מקום אצל אומות העולם וקשה להן להבינו, מצוי הוא אצל היהודים. אצל בני ישראל בלבד משתבח, שיהא אדם יושב כל ימיו בשיבה, מסיח דעתו מדברי דרך־ארץ, הנצרכים לחיי העולם הזה, לחיי נחת ככל הבריות, ויהא מסיע את נפשו ומחשבותיו לעולם אחר ולזמנים אחרים בדורות ראשונים; אצלם בלבד אפשר, שיהא אדם מבטל את ההווה מפני העבר, מניח דברים קיימים, שהחושים כולם מרגישים בהם, ויהא עוסק במה שאינם קיימים ומורגשים אלא בזכרון וכוח הדמיון. אדם שיושב כאן וראשו באספמיה אין אתה מוצא אלא בישראל (אברמוביץ תשכ"ו: רעב).

מנדלי מוסיקף ומוקיע את בטלנותם של היהודים, שמחמת היתקעותם בעבר הם שוקעים בהבלים, חיים במציאות מיתולוגית חסרת ממד של זמן ומוציאים את עצמם מן ההיסטוריה: "לעמוד באמצע הסתוריה ולא להלוך הלאה הליכה ישרה

אלא כגלגל החזור במקום אחד — חייהם של אלה אינם חיים אלא חלוּם" (שם). מנדלי מגייס אפוא את ההזדהות עם סיפורי התנ"ך לחיזוק הררישה המשכילית להחזיר את היהודים אל ההיסטוריה, ולפי טיעונו הזיקה לתנ"ך, החיים על-פי מחזור סיפורי החומש והפלגות הדמיון הכרוכות בכך משבשים את חוש המציאות של היהודים וממלאים לכן תפקיד רגרסיבי מובהק בתולדותיהם.

אלא שלכל מטבע יש שני צדדים, משום שבאותה מידה של תוקף אפשר לטעון שקריאת התנ"ך לא רק שלא הרחיקה את היהודים מן ההיסטוריה אלא להפך: דווקא עודדה את התגבשות התודעה הלאומית המודרנית בקרבם, ובוודאי שחיזקה מאוד את זיקתם לארץ-ישראל. גם לכך יש עדויות בספרות האוטוביוגרפית, מהן עדויות ישירות כמו הצהרתו המפורשת של זלמן שזר שהקריאה בישיבתו ובירמיהו בילדותו עיצבה וחיזקה את השקפתו הציונית (שזר תשל"ב: 67), מהן עדויות עקיפות. מדוע, למשל, כה נרעש גיבורו האוטוביוגרפי של ש. בן-ציון בסיפור 'על קצה גבול הילדות' מן הפגישה עם יהודי זקן שבא מארץ-ישראל? בשל ההכרה הפתאומית בכך ש'ארץ כנען' מן החומש אינה מחוז דמיון אלא מקום קונקרטי שאנשים חיים בו וגם הגיבור עצמו יוכל אולי יום אחד לזכות ולהגיע אליו (בן-ציון תשי"ט: קצ). דוגמאות מסוג זה ממחישות כיצד הקריאה וההפנמה של סיפורי התנ"ך הכשירה את הקרקע להצטרפות בבוא היום אל ההשקפה הציונית ואל המעשה הציוני. ואכן, המשקעים התנ"כיים הוסיפו לפעול בעוצמה בתודעתם של מי שזכו ובאו אל חופי ארץ-ישראל, ושימשו יסוד מגשר בינם לבין הארץ.

אפשר לראות זאת, למשל, בכתיבתו של מי שלא היה ציוני מובהק בלשון המעטה, דוד פרישמן, אבל אפילו הוא, כאשר הוא מבקר בארץ-ישראל, רואה אותה וחווה אותה דרך האספקלריה התנ"כית, כמסתבר מספר רשימות המסע שלו, בארץ. בעמדו, למשל, על ראש הכרמל פועל מוחו בקדחתנות כמין קונקורדנציה חיה ומצרף זה לזה את זכרי כל המאורעות התנ"כיים הקשורים בחבל ארץ זה, כפי שנחרתו בו כאשר היה נער קטן הלומד 'פסוק' ב'חזר': מלחמת דבורה בסיסרא, מלחמת אליהו בנביאי הבעל, דברי ישעיהו על הדר הכרמל, ואפילו הפסוק 'ראשך עליך כפרקל' בשיר השירים ז 6 (פרישמן תרע"ג: 17-15). ברוח דומה פוגש פרישמן את ירושלים ואת בית לחם ושאר מקומות בארץ-ישראל המושכים אחריהם שובל של זכרי קדומים: "מאחורי כל פינה ומלפני כל עץ ומעל פני כל סלע השתער עלי איזה זכר קדמוני. פה הלך ישעיהו, שם בלי ספק עמד דוד המלך ועל פני המקום הזה עבר שלמה" (שם, עמ' 48). ואם פרישמן הלא-ציוני כך — על אחת כמה וכמה סופרים ציונים מובהקים כמו י"ר ברקוביץ, שאף הוא מתהלך על פני הארץ בתחושה של חזרה לילדות, אל ימי הלימוד של פרקי המקרא ב'חזר', ונזכר ב'דמיונו הרך של נער ה'חזר', שנפשו היבשה ערגה על חזיונות הקסם של ארץ אבותיו הקדושה, היחידה, המיוחדת" (ברקוביץ תשכ"ב: קו). "ממרחקי הערפל של ימי ילדותך עולים פרקי תנ"ך בהירים, לזהטים בלהט דרמטי", הוא מהרהר בעמדו מול ערוץ נחל קדרון ובהיזכרו בפרשת מנוסתו של דוד מירושלים בשעת מרד אבשלום (שם: קז). שלושת ממדי הזמן מתמזגים: זמנה

של העלילה המקראית, זמן הילדות שבו נלמדה ב'חרר' מתוך הזדהות נרגשת, וזמן ההווה שבו הוא, הילד העברי שבגר, עומד במקום ההתרחשות עצמו ומשחזר את עלילת הקדומים מתוך חזון ילדותו. חוויית המקרא שלובה אפוא ללא הפרד בחוויה הציונית ומזינה אותה מתוך עומק הנפש.

אם כן, בין אם סייעה הקריאה בתנ"ך לפיתוחם של כוחות ההבעה והדמיון ובין אם פיתחה בקוראיה את יצר החקירה והעיון; בין אם סייעה לקבע את תמונת העולם היהודית המיתולוגית הא-היסטורית ובין אם טיפחה דווקא את תודעתם הלאומית ההיסטורית של היהודים — אין ספק במרכזיותה של חוויית המקרא כאחת מאבני היסוד של הביוגרפיה היהודית הטיפוסית, ובעקבותיה — של הכתיבה האוטוביוגרפית לסוגיה. הביטוי העמוק והעשיר ביותר לחוויית הקליטה של סיפורי המקרא בימי הילדות ניתן ביצירה שטרם הזכרנו כאן, והיא הסיפור ספיח של ביאליק. מקומה של התשתית המקראית בספיח תובע דיון בפני עצמו (ראו: שמיר תשנ"ה), ורק נסתפק בציון העובדה, שכמעט כל המוטיבים האופייניים שמנינו לעיל מצויים באופן מרוכז בסיפור זה: חוויית הלימוד של החומש, תחילה מתוך ניכור ואחר כך מתוך התלהבות חושנית עזה; מיזוג התחומים בין העולמות הקדמונים שבתנ"ך לבין עולם החוויות הקרוב של הפרבר; ובעיקר — תפקידם של סיפורי המקרא בפתיחת "אשנבים חדשים לעולם הדמיון" (ביאליק תשכ"ח: קסד) לגיבור הסיפור, שמואליק, הבונה עולמות רחוקים ועלילות כבירות מתוך האותיות המטושטשות של ספרי החומש הבלים, ומתוך התגברות על שיטת הלימוד המקוטעת והמשובשת. "ויותר ממה שכתוב משלים כוח הדמיון", הוא אומר, "והדברים מאירים ושמחים, כפתור ופרח" (שם: קסט).

מראי מקום

אברמוביץ, שלום יעקב (מנדלי מוכר ספרים) תשכ"ו: בימים ההם (תרס"ג), כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, הוצאת דביר, תל-אביב, רנא-שה.

אחד-העם תשי"ג: 'פרקי זכרונות', כל כתבי אחד-העם, הוצאת דביר, תל-אביב ו'הוצאה עברית', ירושלים, תסו-תצו.

אפשטיין זלמן תרס"ה: 'מספר הזכרונות לשלמה האלקושי', כתבי זלמן עפשטיין: כרך ראשון, בדפוס יוסף לוריא ושותפו, סט. פטרבורג, 160-234.

ביאליק חיים נחמן תשכ"ח: ספיח (תרס"ח-תרפ"ג), כל כתבי ח.נ. ביאליק, הוצאת דביר, תל-אביב, קנט-קעזו.

בן-ציון ש. תשי"ט: 'על קצה גבול הילדות' (תרנ"ט), כל כתבי ש. בן-ציון, הוצאת דביר, תל-אביב, קפט-רב.

בן-ציון ש. תשי"ט: 'נפש רצוצה' (תרס"ב), כל כתבי ש. בן-ציון, הוצאת דביר, תל-אביב, א-ג.

בן-ציון ש. תשי"ט: 'קטעי אבטוביאוגרפיה', כל כתבי ש. בן-ציון, הוצאת דביר, תל-אביב, XXV-XXXI.

ברדיצ'בסקי מיכה יוסף תשי"א: 'שבכתב ושבעל-פה' (תר"ס), כל סיפורי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי), הוצאת עם עובד, תל-אביב, ג-ד.

ברדיצ'בסקי מיכה יוסף תשי"א: 'בין הפטיש והסדן (כתבי נודד)' (תרס"ד), כל סיפורי מיכה יוסף בן-גריין (ברדיצ'בסקי), הוצאת עם עובד, תל-אביב, יב-יח.

ברנר יוסף חיים תשט"ז: בחורף (תרס"ד), כל כתבי י.ת. ברנר, א, הוצאת דביר והוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 7-59.

ברקוביץ יצחק דב תשכ"ב: יום אתמול, הוצאת דביר, תל-אביב.

ברקוביץ יצחק דב תשכ"ה: פרקי ילדות: בית אבא, הוצאת עם עובד, תל-אביב, וכן ביידיש: קינדער יארן, תל-אביב 1970.

גוטלובר אברהם בר תשל"ז: 'זכרונות מימי נעורי' (1886-1879), זכרונות ומסעות, א, מהדורת ראובן גולדברג, מוסד ביאליק ('דורות'), ירושלים, 53-288.

גורדון יהודה ליב תש"ך: 'על נהר כנרת' (תרל"ט-תרנ"ב), כתבי יהודה ליב גורדון; פרוזה, הוצאת דביר, תל-אביב, רסז-שח.

גינצבורג מרדכי אהרן תרכ"ד: אביעזר, בדפוס ר' שמואל יוסף פין ור' אברהם צבי ראזענקראנץ, וילנה.

דינור בן-ציון תשי"ה: בעולם ששקע: זכרונות ורשומות מדרך חיים (תרמ"ד-תרע"ד), מוסד ורסס שמואל תשנ"ז: 'יצחק דוב ברקוביץ בילדותו', מלשון אל לשון: יצירות וגלגוליהן בספרותנו, הוצאת מאגנס, ירושלים, 153-167.

טשרנוביץ חיים (רב-צעיר) תשי"ד: פרקי חיים: אוטוביוגרפיה, הוצאת 'כצרון', ניו-יורק.

קֶשֶׁדָּאי צבי תרפ"ו: 'קטעי זכרונות', רשומות, ד, 216-230. נדפס שוב בתוך: נורית גוברין (עורכת), בודד במערב: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בזכרונם של בני זמנו, בית דבורה ועמנואל, חולון תשנ"ח, 89-103.

לוי יהודה ליב (יהל"ל) תשכ"ה: 'זיכרון בספר: רישומים מתולדותי וקורותי' (1910), זכרונות והגיונות, מהדורת יהודה סלוצקי, מוסד ביאליק ('דורות'), ירושלים, 36-83.

לוי שמריהו תש"ך: מזכרונות חיי, א-ד (תרצ"ה), עברית צבי ויסלבסקי, הוצאת דביר, תל-אביב.

לילינבלום משה ליב תשל"ל: חטאות נעורים (1876), בתוך: כתבים אוטוביוגרפיים, א-ג, מהדורת שלמה בריימן, מוסד ביאליק ('דורות'), ירושלים.

ליסיצקי אפרים 1949: אלה תולדות ארם, מוסד ביאליק, ירושלים.

ליפשיץ אליעזר מאיר תר"ף: 'החרר', התקופה, ז, 294-352.

מימון שלמה תרנ"ט-תר"ס: תולדות שלמה מימון (1792), א-ב, תרגום מגרמנית י"ח טביוב, הוצאת תושיה, וארשה.

ניסנבוים יצחק תרפ"ט: עלי חלרי, תרכ"ט-תרפ"ט, וארשה.

פרוש איריס תשנ"ז: 'מבט אחר על חיי "העברית המתה": הבערות המכוונת בלשון העברית בחברה היהודית המזרח אירופית והשפעתה על הספרות העברית וקוראיה', אלפיים, מס' 13, 65-106.

פרוש איריס תשס"א: נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה, הוצאת עם עובד ('אפקים'), תל-אביב.

פרידמן אליעזר אליהו תרפ"ו: ספר הזכרונות (תרי"ה-תרפ"ו), דפוס קואופרטיבי 'אחדות', תל-אביב.

פרישמן דוד תרע"ג: בארץ, הוצאת חברת 'אחיספר', וארשה.

פרנק עזריאל נתן תרס"ד: יצחק מאיר בילדותו (מהיי היהודים בפולין), א-ב, הוצאת 'תושיה', וארשה.

פריץ יצחק לייבוש תשכ"ב: זכרונותי, מתורגם בידי שמשון מלצר, כל כתבי י.ל. פריץ, כרך תשיעי, ספר ראשון, הוצאת דביר, תל-אביב.

צמח שלמה תשמ"ג: סיפור חיי, כפי שנרשם בידי עדה צמח, הוצאת דביר, ירושלים ותל-אביב.

קוטיק יחזקאל תשנ"ט: מה שראיתיו...: זיכרונותיו של יחזקאל קוטיק, מהדורה מתורגמת ומבוארת בידי דוד אסף, אוניברסיטת תל-אביב.

קלחנר יוסף תש"ו: דרכי לקראת התחיה והגאולה: אבטוביוגרפיה (1874-1944), הוצאת 'מסדה', תל-אביב וירושלים.

קצנלסון יהודה ליב (בוקי בן-יגלי) תש"ז: מה שראו עיני ושמעו אזני: זכרונות מימי חיי (1917), הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים.

שור זלמן תשל"ב: כוכבי בקר: סיפורי-זכרונות ופרקי-מסה (תש"י), הוצאת עם עובד, תל-אביב.

שייקעוויטש נחום מאיר (שמ"ר) תשי"ב: 'זכרונות', שירי שמ"ר וזכרונותיו, נאספו והוכנו לדפוס על ידי ראָזע שמר באַטשעליס, הוצאת ספרים אחיאסף, ירושלים, 13-87.

שמיר זיוה תשנ"ה: "ספיח" — שורשיו וספיחיו: על תהליך הבשלתו הממושך של הסיפור 'ספיח' מאת ח"ג ביאליק ועל ייחוריה המאוחרים של היצירה המוגמרת", בתוך: ראובן צור טובה רוזן (עורכים), ספר ישראל לזין, ב, אוניברסיטת תל-אביב, 247-270.

Moseley Marcus 1990: *Jewish Autobiography in Eastern Europe*, Ph.D. Thesis, Oxford University.